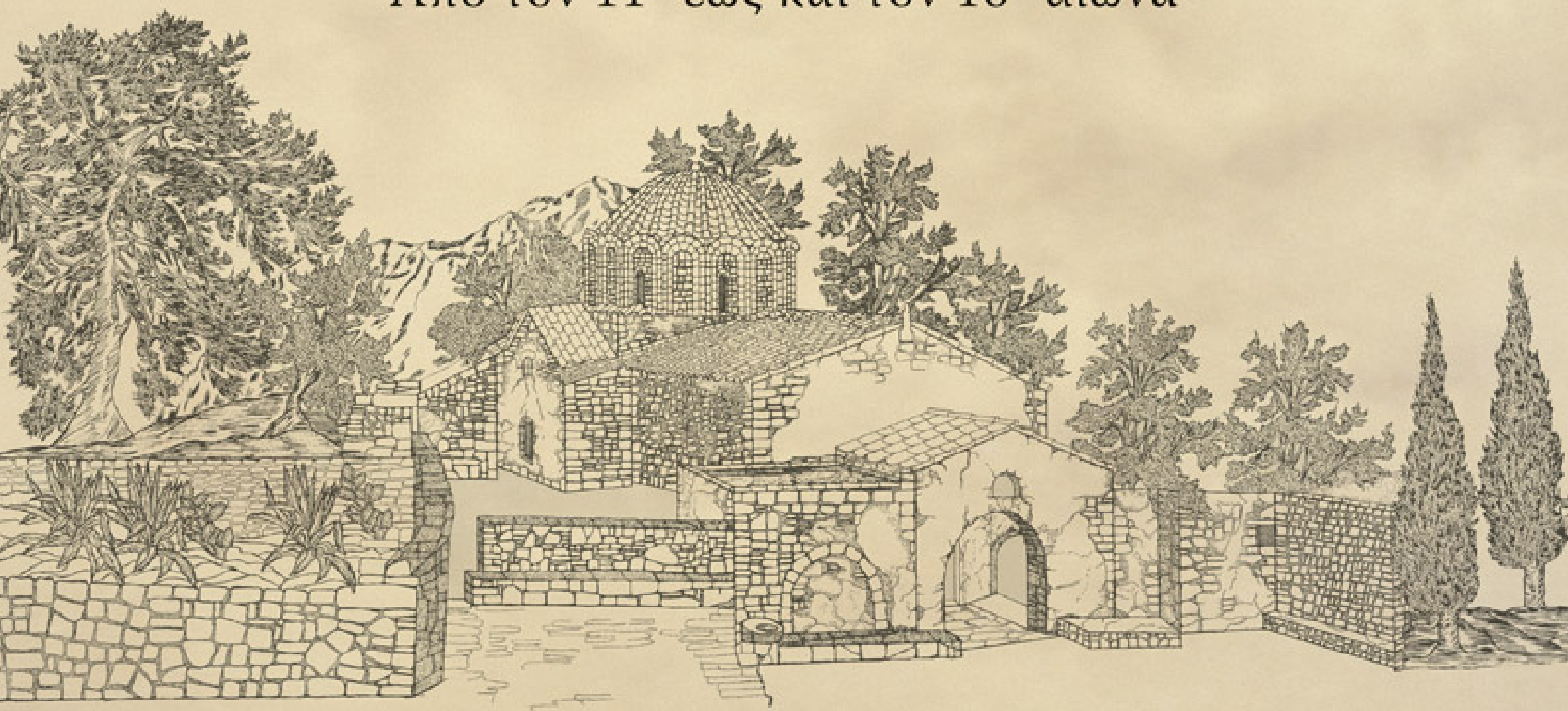

Μάγδα Γ. Μαριά

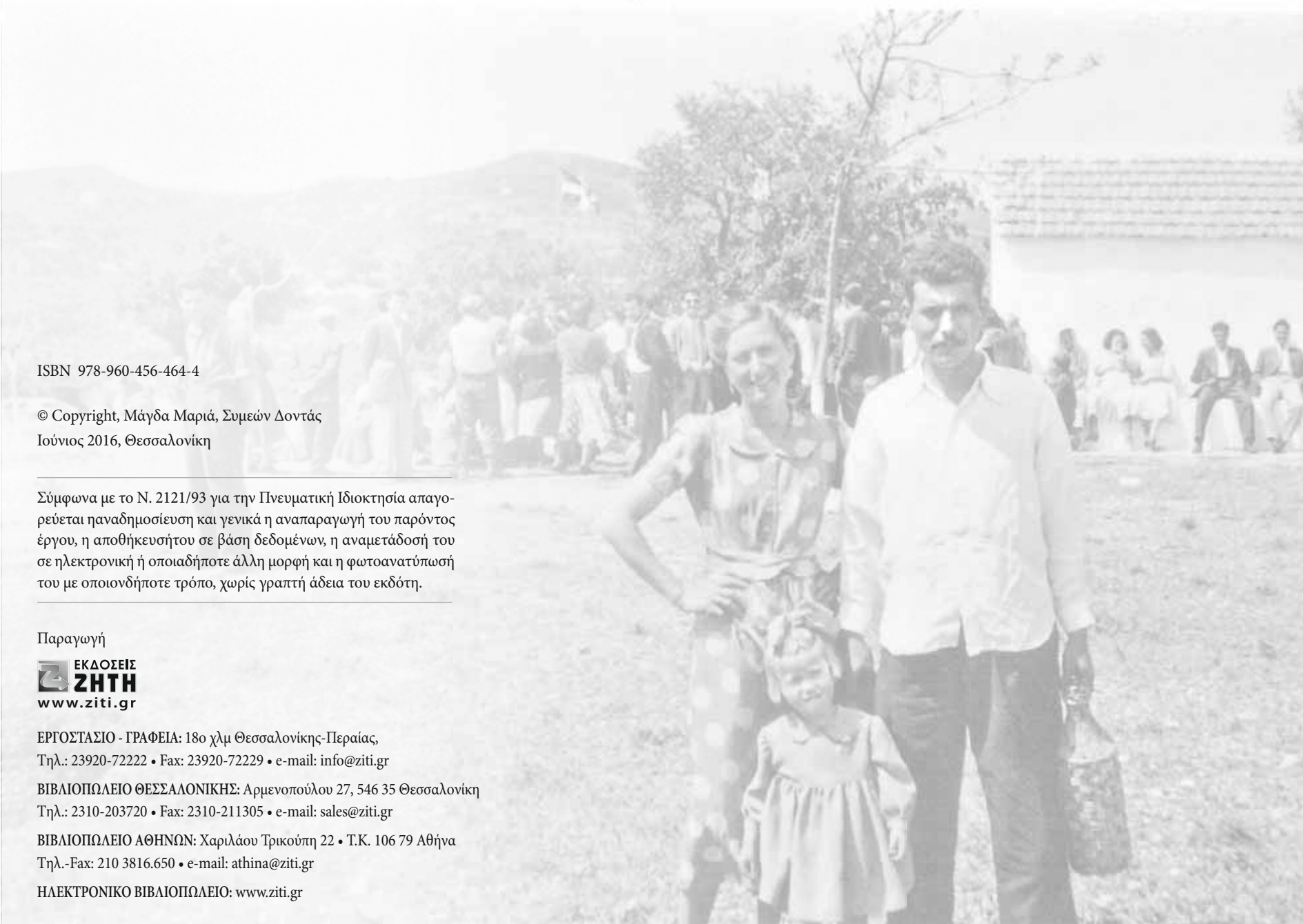
Συμεών Μ. Δοντάς

ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Από τον 11^ο έως και τον 16^ο αιώνα

Ρόδος 2016

ISBN 978-960-456-464-4

© Copyright, Μάγδα Μαριά, Συμεών Δοντάς
Ιούνιος 2016, Θεσσαλονίκη

Σύμφωνα με το Ν. 2121/93 για την Πνευματική Ιδιοκτησία απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, η αποθήκευσή του σε βάση δεδομένων, η αναμετάδοσή του σε ηλεκτρονική ή οποιαδήποτε άλλη μορφή και η φωτοανατύπωσή του με οποιονδήποτε τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Παραγωγή

 **ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΖΗΤΗ**
www.ziti.gr

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ - ΓΡΑΦΕΙΑ: 18ο χλμ Θεσσαλονίκης-Περαίας,
Τηλ.: 23920-72222 • Fax: 23920-72229 • e-mail: info@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310-203720 • Fax: 2310-211305 • e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ: Χαριλάου Τρικούπη 22 • Τ.Κ. 106 79 Αθήνα
Τηλ.-Fax: 210 3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

Το παλαιό ξωκλήσι του 'Ιαματικού', αφιερωμένο στην Αγία Τριάδα, πανηγυρίζει την Δευτέρα του Πάσχα. Ταπεινό, εξοχικό ναῦδριο, χτισμένο νότια της Ψίνθου, σε πλάτωμα της περιοχής 'Αρτεμη', όπου παλιά δέσποζε μεγάλη παλαιοχριστιανική εκκλησία, πιθανότατα χτισμένη στα ερείπια ναού της παρθένου, προστάτιδας των κυνηγών. 'Ιαματικό', αφού το νερό, το 'αγίασμα', που ανάβρυζε πιο κάτω στην πλαγιά, ήταν, κατά τον θρύλο, θαυματουργό.

Μετά την απόλυση και το μοίρασμα της μυρωδάτης αρτοκλασίας, ακόμα πιο νόστιμης κι από το φημισμένο στην Ρόδο ψινθενό ψωμί, οι προσκυνητές ανάβανε φωτιές και σε αυτοσχέδιες σούβλες έψηναν τον υπόλοιπο 'λαμπριώτη' και γευμάτιζαν σταυροπόδι, στην σκιά των παλαιών ελιών με τις ρυτίδες των γονιών μας, συνοδεύοντας το νόστιμο κατσίκι με τα πρώτα τρυφερά ντολμαδάκια της χρονιάς και με άφθονο ντόπιο κρασί. Πολλές φορές το πανηγύρι συνεχιζόταν με χορό υπό τους ήχους της τοπικής ορχήστρας.

Ήταν η πρώτη μου γνωριμία με τα λατρευτικά έθιμα της Ροδίτικης εξοχής. Απ' ό,τι φαίνεται, το 'Ιαματικό' και τα έθιμά του αποτελούν τυπικό παράδειγμα, παράδειγμα μοντέλο που λέμε στα Μαθηματικά, για τα ξωκλήσια στο σύνολο της περιοχής του παλιού ελληνικού κόσμου και του διαδόχου του χριστιανικού. Πράγματι, για την επιλογή της τοποθεσίας και την ιστορική της εξέλιξη, ισχύει η αλυσίδα που αναφέρει στο σημείωμά της η Ε. Παπαβασιλείου: (τόπος που προσφέρει π.χ. *ίαση*) → (αρχαίο ιερό) → (παλαιοχριστιανική εκκλησία) → (ξωκλήσι). Και

ύστερα, οι αντίστοιχες περιγραφές του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη για τα εξοχικά λατρευτικά έθιμα, δεν διαφέρουν πολύ απ' αυτά που περιγράφω παραπάνω. Αλλά ας τον ακούσουμε στην 'Εξοχική Λαμπρή'.

Περί την μεσημβρίαν, μετά την Β' Ανάστασιν, οι χωρικοί το έστρωσαν υπό τας πλατάνους παρά την δροσεράν πηγήν. Ως τότε είχαν την χλόην και τα χαμολούλουδα, ως τράπεζαν πτερίδας και κλάδους σχοίνων.

Η δροσερά αύρα εκίνει μετά θρού τους κλώνας των δένδρων και ο Φταμηνίτης με την λύραν του αντέδιδε με φθόγγους λιγυρούς.

Ο παπα-Κυριάκος προήδρευε του συμποσίου, [...] δεξιόθεν του ιερέως εκάθητο ο μπαρμπα-Μηλιός, προεστός άμα και πρόθυμος θεράπων της κοινότητος, ηξεύρων να ψήνη, ως ουδείς άλλος, το αρνί, λιανίζων μεθοδικώτατα δι' όλους, και τρώγων άμα και προπίνων. [...] Κρατών την τσότραν την επταόκαδον, ήρχισε να χαιρετίζει ως εξής:

– Χριστός Ανέστη! Αληθινός ο Κύριος! [...]. Γειά σας! Καλή υγεία! Διάφορο! Καλή καρδιά! Πάντα χαρούμενοι!

Είτα άρχισαν τα άσματα. Εν πρώτοις το Χριστός ανέστη, ύστερον το θύραθεν. [...] Περί την δέιλην είχε αρχίσει ο χορός, χορός κλέφτικος, διότι αι γυναίκες επεφυλάττοντο δια την Δευτέραν και Τρίτην, όπως χορεύσωσι τον συρτόν και την καμάρα.

Βέβαια, στην αρχαιότητα, στα πανηγύρια είχαμε και αγώνες, αλλά ύστερα, το πάνω χέρι το πήρε η ψυχή, και το σώμα, που τόσο λάτρεψαν οι Αρχαίοι και που την ομορφιά του σμίλεψε η

αρχαία γλυπτική τόσο τέλεια όσο κανείς άλλος, έπεσε στα αζήτητα, για να μην πω πως θεωρήθηκε για αιώνες, πηγή πολλών και σοβαρών αμαρτημάτων.

Τα καλοκαίρια επισκεπτόμασταν συχνά το 'Ιαματικό' με φίλους και επισκέπτες για να θαυμάσουμε την τέχνη του αγιογράφου που το ιστόρησε, δείγμα αξιόλογης ζωγραφικής σε ταπεινά μοναστήρια αιπόλων. Ύστερα καθόμασταν στην σκιά του μεγάλου πεύκου για να ξεκουραστεί ο άγγελος, καθώς λένε στη Κρήτη.

Ο Χριστός από την Δέσπον

Αντί της περιγραφής της ιστόρησης του 'Ιαματικού', θα παραθέσω την αντίστοιχη περιγραφή του Α. Παπαδιαμάντη για τον ναό της Γεννήσεως του Χριστού στο Κάστρο της Σκιάθου.¹ Οι ομοιότητες είναι πολλές και ο κυρ-Αλέξανδρος τα λέει σίγουρα καλύτερα από μένα. Εδώ είναι αξεπέραστος.

1. Από το ωραιότερο Χριστουγεννιάτικο διήγημά του Παπαδιαμάντη 'Στο Χριστό στο Κάστρο'.

Ο ναός της Χριστού Γεννήσεως ήτο η παλαιά μητρόπολις του φρουρίου. Ο ναῖσκος, προ εκατονταετηρίδων κτισθείς, ἴστατο ἀκόμη ευπρεπής και ὀχι πολύ εφθαρμένος. Ο παπα - Φραγκούλης και η συνοδεία του φθάσαντες εἰσήλθον τέλος εἰς τον ναόν του Χριστοῦ και η καρδιά των ησθάνθη θάλλπος και γλυκύτητα ἀφατον. Ο ἱερεὺς ἐψιθύρισε μετ' ἐνδομύχου συγκινήσεως το «Εἰσελεύσομαι εἰς τον Οἶκόν Σου» [...] ἐνὼ αἱ γυναῖκες ἤναπταν ἐπιμελῶς τα κανδήλια, και ἤναψαν μέγα πλήθος κηρίων εἰς δύο μανουάλια, [...] κ' ἐγέμισαν ἀνθρακας το μέγα πύραυνον, το σωζόμενον ἐντός του ἱεροῦ βήματος, κ' ἔθεσαν το πύραυνον ἐν τῷ μέσω του ναοῦ, ρίψασαι ἀφθονον λίβανον εἰς τους ἀνθρακας. Και «ὡσφράνθη Κύριος ο Θεός οσμήν ευωδίας».

Ἐλαμψε δε τότε ο ναός ὅλος, και ἤστραψεν ἐπάνω εἰς τον θόλον ο Παντοκράτωρ με την μεγάλην και ἐπιβλητικήν μορφήν, και ἠκτινοβόλησε το ἐπὶ χρυσον και λεπτουργημένον με μυρίας γλυφάς τέμπλον, με τας περικαλλεῖς της ἀρίστης βυζαντινῆς τέχνης εἰκόνας του, με την μεγάλην εἰκόνα της Γεννήσεως, ὅπου «Παρθένος καθέζεται τα Χερουβεὶμ μιμουμένη», ὅπου θεσπεσίως μαρμαίρουσιν αἱ μορφαί του Θεοῦ Βρέφους και της Αμώμου Λεχοῦς, ὅπου ζωνταναί παρίστανται αἱ ὄψεις των Ἀγγέλων, των μάγων και των ποιμένων, ὅπου νομίζει τις ὅτι στίλβει ο χρυσός, ευωδιάζει ο λίβανος και βαλσαμώνει η σμύρνα, και ὅπου, ως εἴαν η γραφική ἐλάλει, φαντάζεται τις, ἐπὶ μίαν στιγμήν, ὅτι ἀκούει το «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ».

Ἐν τῷ μέσω δε κρέμαται ο μέγας ορειχάλκινος και πολύκλαδος πολυέλαιος, και ολόγυρα ο κρεμαστός χορός με τας εἰκόνας των Προφητῶν και Αποστόλων, υφ' ὃν ἐτελοῦντο το πάλοι ο σεμνοὶ γάμοι των χριστιανικῶν ἀνδρογύνων. Και ολόγυρα αἱ μορφαί των Μαρτύρων, Οσίων και Ομολογητῶν, ἴστανται ἐπὶ των τοίχων ἡρεμούντες, ἀπαθείς, οἱ οἱ ἐν τῷ Παραδείσῳ, εὐθύ και κατὰ πρόσωπον βλέποντες, ως βλέπουσι καθαρῶς την Ἀγίαν Τριάδα.

[...] Και εἰς την χιβάδα του ἱεροῦ βήματος, ὑψηλά, ἐφαίνετο στεφανωμένη ὑπὸ Ἀγγέλων η των Ουρανῶν Πλατυτέρα. Και κατωτέρω, περὶ το θυσιαστήριον, ἴσταντο, ἀρρητον σεμνότητα ἀποπνέου-

σαι, αι μορφαί των Μεγάλων Πατέρων, του Αδελφοθέου, του Βασιλείου, του Χρυσοστόμου και του Θεολόγου, και εφάινοντο ως να έχαιρον, διότι έμελλον ν' ακούσωσι και πάλιν τας ευχάς και τους ύμνους της Ευχαριστίας, ους αυτοί εν Πνεύματι συνέθεσαν. Πέριξ δε και εντός και εκτός εικονίζετο περιτέχνως όλον το Δωδεκάορτον και τα Τάγματα των Αγγέλων και η Βρεφοκτονία και οι κόλποι του Αβραάμ και ο Ληστής, ο επί του σταυρού ομολογήσας.

Το πέρασμα από τον Αρχαίο κόσμο στον Χριστιανικό

Ας ξεκινήσουμε με μία αρχή. *Η επίγεια κοινωνική οργάνωση δανείζει την δομή της και στην ουράνια, ώστε ν' αποκτήσει το κύρος της θείας καταγωγής*, έλεγε ο Κ. Καστοριάδης. Έτσι, το δωδεκάθεο ταίριαζε γάντι με την δημοκρατική ελληνική Πόλη.

Όμως, με την κυριαρχία της Ρώμης στο σύνολο περίπου του Αρχαίου κόσμου, την σταδιακή κατάργηση της Δημοκρατίας και το πέρασμα στην αυτοκρατορία επί Αυγούστου, λίγο πριν τη γέννηση του Χριστού, τα επίγεια πράγματα άλλαξαν και σύμφωνα με την αρχή μας, ήταν αναμενόμενη και η αλλαγή στα επουράνια.

Προφανώς στην αυτοκρατορία δεν ταιριάζει ο πολυθεϊσμός αλλά ο μονοθεϊσμός. Έτσι καταργείται το ελληνικό δωδεκάθεο, που είχε ταλαιπωρηθεί τελευταία με προσθήκες 'βαρβάρων' θεών ανατολικής προέλευσης, αλλά και θεοποιήσεις αυτοκρατόρων (θυμηθείτε τον παρανοϊκό Καλιγούλα). Αντικαθίσταται τελικά από την μόνη διαθέσιμη στην περιοχή μονοθεϊστική θρησκεία, τον Ιουδαϊσμό και την πιο σύγχρονη εκδοχή του, τον αναδυόμενο Χριστιανισμό.

Οι Ιουδαίοι, ως τσοπάνηδες και πλάνητες για χρόνια, είχαν ένα αρχηγό, που τον έλεγαν και Κριτή. Συνήθως εκτελούσε εντολές του μοναδικού τους Θεού. Ο Θεός ήταν μόνος, δεν εί-

χε κανένα δίπλα του, κι όταν χρειαζόταν, ήταν φοβερός και τιμωρός. Βρισκόταν δηλαδή σε πλήρη αντίθεση με τον γλυκό λόγο του Ναζωραίου και των Ευαγγελίων.

Το πέρασμα στη νέα θρησκεία δεν ήταν ούτε εύκολο ούτε γρήγορο. Ξεκίνησε σε μια ταραγμένη για την αυτοκρατορία εποχή, την κρίση του 3^{ου} αιώνα κατά την οποία μέσα σε πενήντα χρόνια ανακηρύχθηκαν από την Σύγκλητο 26 αυτοκράτορες! Με τον Διοκλητιανό και την επιβολή της Τετραρχίας τα πράγματα εξομαλύνθηκαν για κάποιο καιρό. Όμως ο εμφύλιος επανήλθε, τον κέρδισε ο Μέγας Κωνσταντίνος και ακολούθησαν τα γνωστά με το 'εν τούτω Νίκα' και την καθιέρωση του Χριστιανισμού.

Όπως ήδη είπαμε, το πέρασμα δεν ήταν εύκολο. Είδαμε ακρότητες εκατέρωθεν. Θυμάμαι τον Πορφύριο, λαμπρό μαθητή του εξαϋλωμένου Πλωτίνου, που την εποχή που ο Διοκλητιανός ετοίμαζε νέους διωγμούς κατά των χριστιανών, ο Πορφύριος ετοίμαζε την γραπτή υπεράσπιση της παλιάς θρησκείας. Ο φιλόσοφος στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας. Τυφλωμένος από τον φανατισμό της εποχής, δεν έβλεπε τα θηρία που καταβρόχθιζαν τους ανθρώπους στα αναστυλωμένα παλιά θέατρα. Εκεί που ακούστηκε ο λόγος των αρχαίων τραγικών, τώρα ακούγονταν ο βρυχηθμός των λεονταριών.

Πιο αργά, όταν πια επικράτησε ο Χριστιανισμός, ο επίσκοπος Αλεξανδρείας Κύριλλος είχε ως κύριο στόχο του τον εξοβελισμό των εθνικών από την πόλη. Οργανώθηκαν λοιπόν ομάδες φανατικών που προσπαθούσαν να τρομοκρατήσουν με κάθε τρόπο τους αλλόδοξους. Έτσι, το 415 το 'χριστεπώνυμον πλήρωμα' της Αλεξάνδρειας συνέλαβε την φιλόσοφο και μαθηματικό Υπατία, διευθύντρια της νεοπλατωνικής σχολής της Αλεξάνδρειας, και αφού τη διαπόμπευσε, τη δολοφόνησε με εξαιρετική αγριότητα.²

2. Τ. Μιχαηλίδης, *Μαθηματικά Επίκαιρα*, Εκδ. Πόλις.

Το κλείσιμο της Ακαδημίας του Πλάτωνα και το τέλος του Αρχαίου κόσμου

Το τελικό χτύπημα στον Αρχαίο κόσμο δώθηκε από τον Ιουστινιανό με το κλείσιμο της Ακαδημίας του Πλάτωνα. Αλλά ας ακούσουμε τους αγαπητούς συναδέλφους Γ. Ζωγραφίδη και Β. Κάλφα³.

Ο Πλάτωνας λοιπόν, μετά την αποτυχία του να πείσει τους Συρακούσιους ηγέτες να εφαρμόσουν την 'Πολιτεία' του στην πράξη, αποφάσισε να φτιάξει μια μικρογραφία της ιδανικής πολιτείας και προχώρησε στην ίδρυση της Ακαδημίας το 387 π.Χ. Επρόκειτο για μια κλειστή οργάνωση ομοϊδεατών, που αποφάσισαν να ζήσουν από κοινού μια ζωή αφοσιωμένη στη φιλοσοφία και την επιστημονική γνώση. Από την Ακαδημία πέρασαν μεγάλα ονόματα όπως ο Αριστοτέλης, ο Σπεύσιππος, ο Θεαίτητος.

Στην είσοδό της έγραψε το 'αγεωμέτρητος μηδείς εισίτω', που στις μέρες μας είναι το σύμβολο της Αμερικάνικης Μαθηματικής Εταιρίας. Αγεωμέτρητος, όπως μας εξηγεί ο Αριστείδης ο Αίλειος, αντί του άνισος και άδικος, ότι η γεωμετρία την ισότητα και την δικαιοσύνην τηρεί. Η Ακαδημία συνέχισε την δραστηριότητά της μέχρι και το 531 μ.Χ. Σύνολο 918 χρόνια αν μέτρησα καλά.

Τότε ο Ιουστινιανός, στα πλαίσια μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, απαγόρευσε να διδάσκονται στην Αθήνα η φιλοσοφία και τα νομικά. Έτσι, το 531 μ.Χ., επτά μέλη της Ακαδημίας, επτά σοφοί, με επικεφαλής τον γέροντα σχολάρχη Δαμάσκιο, που είχε ήδη ογδονταρίσει, μετά από ένα μακρύ και δύσκολο ταξίδι, περνούν τα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου και πορεύονται προς τον Χοσρόη, βασιλιά των Περσών, που όπως φημολογείται, αποτελεί την ενσάρκωση του πλατωνικού βασιλιά-φιλοσόφου. Απογοητεύονται όμως γρήγορα και παίρνουν τον δρόμο της επιστροφής.

3. Γ. Ζωγραφίδης, Β. Κάλφας, *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι*, Εκδ. Πόλις.

Μερικοί εγκαθίστανται στις Κάρρες (Χαρράν τις λέγανε στα αραβικά), που ήταν 'ελλήνων πόλις', πόλη των ειδωλολατρών δηλαδή, κάπου στα σύνορα Περσίας και Συρίας. Εκεί τους αφήνουν ήσυχους κι ο Σιμπλίκιος ιδρύει μια νεοπλατωνική σχολή, που θα μείνει δραστήρια για τέσσερις ακόμα αιώνες, πρώτα σε χριστιανικό περιβάλλον και ύστερα σε ισλαμικό.

Οι συνεχιστές του Σιμπλικίου διαφύλαξαν στις μακρινές Κάρρες, την πλατωνική διδασκαλία και η ελληνική φιλοσοφία, μέσω της σχολής, έφτασε στη Βαγδάτη. Από εκεί, μεταφρασμένη στα αραβικά και σχολιασμένη μέσα από το Ισλάμ, μεταφέρθηκε στην Ισπανία και τέλος στη Δυτική Ευρώπη, όπου, από τον 12^ο αιώνα άρχισαν ν' ανοίγουν και να διαβάζουν πάλι τα ίδια τα κείμενα των αρχαίων.

Εμείς να δούμε, πότε επιτέλους θα τα ξανανοήσουμε!

Σχέσεις της Αρχαίας θρησκείας με τον Χριστιανισμό

Έγγραφα παλαιότερα στους 'Χαιρετισμούς'⁴.

Τελευταίοι Χαιρετισμοί. Έχω καιρό να πάω στην Εκκλησία. Την βγάζω στο σπίτι. Καναπές, λίγη ή πολλή δουλειά, ανάλογα με το σφίξιμο, κι ακούω το υπέροχο εγκώμιο της Παναγίας στην τηλεόραση.

*Άγγελος πρωτοστάτης ουρανόθεν επέμφθη,
ειπείν τη Θεοτόκω το Χαίρε.
Χαίρε των Αθηναίων τας πλοκάς διασπώσα,
Χαίρε των αλιέων τας σαγήνας πληρούσα.
Χαίρε, Θεού αχωρήτου χώρα,
Χαίρε σεπτού μυστηρίου θύρα.
Χαίρε, Νύμφη Ανύμφευτε.*

4. Χαιρετισμοί, πάρεργο του 2006, <http://users.auth.gr/~marias/parerga>

Μπερδεύομαι. Σε αντίστιξη ακούω τον Δημήτριο να απαγγέλλει τους στίχους του ποιητή:

*Χαίρε του παραδείσου των βυθών η Αγρία
Χαίρε της ερημίας των νησιών η Αγία
Χαίρε η ακριβοσπάθιστη και σεμνή
Χαίρε η προφητικιά και η δαιδαλική.*

Φαίνεται, πως η συνάφεια αυτή του Ελύτη με τον παλιό μελωδό, και η επιλογή του Θεοδωράκη να τραγουδήσει το *Δοξαστικό* σε τρόπο βυζαντινό, είναι οι αιτίες, που, τ' ανοιξιάτικα Κυριακάτικα πρωϊνά, ακούω ταχτικά το *Άξιον Εστί* στην ιστορική του ηχογράφηση με τον Μπιθικώτση.

Ποιά όμως είναι αυτή η Μητέρα-Παρθένα, η Νύμφη - Ανύμφευτη που υμνούμε σήμερα στις εκκλησίες; Τι σχέση έχει μ' εκείνους τους ταπεινούς αλιείς της Γαλιλαίας, που κήρυξαν το Ευαγγέλιο; Η Παναγία των *Χαιρετισμών* δεν φαίνεται να έχει και μεγάλη σχέση με την παλιά τους θρησκεία και την παράδοσή τους. Μήπως στην Ελλάδα, αλλά και στην νότια Ιταλία, με άλλα λόγια στα μέρη εκείνα της άλλοτε ρωμαϊκής επικράτειας, που είχαν έντονη ελληνική παιδεία και παρέμειναν χριστιανικά, η Παναγία της σημερινής λαϊκής λατρείας, είναι τελικά η παρέμβαση της αρχαίας θρησκείας στον Χριστιανισμό;

Όταν η νέα θρησκεία έφευγε από τα στενά όρια της τότε Ιουδαίας, οι πρώτες της επαφές ήταν με τους λαούς, που δυο-τρεις αιώνες ήταν υπήκοοι των Πτολεμαίων, των Αντιγονιδών, των Σελευκιδών και των λοιπών Αλεξανδρέων.

*Εμείς, οι Αλεξανδρείς, οι Αντιοχείς,
οι Σελευκείς, κ' οι πολυάριθμοι
επίλοιποι Έλληνες Αιγύπτου και Συρίας,
και εν Μηδία, κ' οι εν Περσίδι....
με την ποικίλη δράσι των στοχαστικών προσαρμογών
και την Κοινήν Ελληνικήν Λαλιά....*

έλεγε στα 1931, γέρος πια, ο Κωνσταντίνος Καβάφης⁵.

Η ποικίλη δράσι των στοχαστικών προσαρμογών, ετέθη για μια ακόμη φορά σε εφαρμογή, ώστε η νέα θρησκεία να δέσει με την παράδοση των λαών αυτών. Τα Ευαγγέλια γράφτηκαν στην *Κοινήν Ελληνικήν Λαλιά*, κ' ακόμα περισσότερο, οι *Εβδομήκοντα*, μετάφρασαν την Παλαιά Διαθήκη, (τους πήρε περίπου 150 χρόνια!), για τους Εβραίους που τότε είχαν ξεχάσει την γλώσσα τους!⁶ Η Παναγία και η Αθηνά εκτός της παρθενίας έχουν κοινή και την σοφία, (*Χαίρε, σοφών υπερβαίνουσα γνώσιν, χαίρε, πιστών καταυγάζουσα φρένας*). Και οι στοχαστικές προσαρμογές συνεχίστηκαν. Οι αρχαίοι ημίθεοι, θεοποιημένοι ήρωες ή δαίμονες, που είχαν πάντα συγκεκριμένο ρόλο, προστάτες πόλεων, επαγγελμάτων και σιναφιών ή ακόμα και οικογενειών, όπως ήταν η περίπτωση των ταπεινών εφέστιων Λαρήτων⁷, άφησαν την θέση τους σε αγίους, μάρτυρες και οσιομάρτυρες. Ο καθένας έχει συγκεκριμένο πεδίο ευθύνης καθώς και την υποχρέωση της διαμεσολάβησης για την ευτυχή κατάληξη των υποθέσεων των πιστών, που εμπίπτουν στην δικαιοδοσία του.

Ο μοναχικός και απόμακρος Θεός των Ιουδαίων, ο ενίοτε τιμωρός, εξανθρωπίστηκε και απέκτησε πρόσωπο. Στα δύσκολα λέμε *βοήθα Χριστέ και Παναγιά*! Απέκτησε λοιπόν συντροφιά, κι ο κοσμάκης συμπαρακλήτρια την Παναγία, κι αποκούμπι, τους αγίους που αντικατέστησαν τους παλιούς εφέστιους Λάρητες στο εικονοστάσιο.

Ρωτώ τον Παύλο για την συνάφεια του χριστιανικού λατρευτικού τυπικού με το αντίστοιχο της αρχαίας θρησκείας, του θείου δράματος με το αρχαίο δράμα. Πώς επικαλούνταν ο αρχαίος ναυτικός τον Ποσειδώνα; Πώς υμνούσε ο ιεροφάντης τον

5. Από το ποίημα *Πλήν Λακεδαιμονίων*.

6. Α.-Φ. Χριστίδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, Έκδοση του Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη. Το συστήνω ενθέρμως.

7. Οι Λάρητες ήταν εφέστιοι δαίμονες, σπιτικοί δηλαδή, ετρουσκικής καταγωγής.

Απόλλωνα; Έψελνε άραγε; Τι σχέση έχει το βυζαντινό μέλος με την αρχαία μουσική;

– Τι ψάχνεις! Αυτά πάνε. Χάθηκαν!

Anno Mundi et Anno Domini

Ξαναγυρίζουμε απ' όπου αρχίσαμε. Ήμουν στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου, όταν σ' ένα από τα πανηγύρια του 'Ιαματικού' με κάλεσε ο παπα-Γιάννης. Μπαίνουμε στο μοναστήρι, ανάβει κερι και μου ζητά να διαβάσω την κτητορική επιγραφή:

– Ανεγέρθη εκ βό(α)θρων κ(αι) ανεστορίθη ο θεός και πάνσεπτος ναός της ...

– Όχι αυτά Μιχάλη, θέλω την ημερομηνία στο τέλος της επιγραφής.

Διαβάζω:

– **ϡις**, 6916 παπά μου λέει εδώ.

Νευριασμένος ο παπα-Γιάννης σβήνει το κερι.

– Είσαι κι εσύ άχρηστος σαν τους άλλους, λέει και φεύγει.

– Μα παπά, επιμένω, αυτό γράφει...

Φεύγει και μένω με την απορία. Δεν ήξερα ο δύστυχος, ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία από το 691 μ.Χ. μέχρι το 1728, χρησιμοποιεί, όπως και το Βυζάντιο, *τη χρονολόγηση 'από κτίσεως κόσμου' (anno mundi)*, με τη χρονολογία δημιουργίας του κόσμου να προσδιορίζεται με την κατά γράμμα ερμηνεία των γενεαλογιών της Γενέσεως και να τοποθετείται στα 5.509 ή 5.508 π.Χ. Οπότε

6916-5508 = 1408 anno Domini,

και τα πράγματα έρχονται στα ίσα τους.

Είχα δίκιο, αλλά δεν μπόρεσα να το βρω. Όταν τα έμαθα ήταν πλέον αργά. Ο παπα-Γιάννης είχε ήδη φύγει. Θυμάμαι πως αισθάνθηκα προσβεβλημένος στην τιμή μου, αφού πέραν της αμφισβήτησης των γνώσεών μου, από παιδί ήμουν υπερήφανος γιατί ο προ-πάππος μου, ο Μαστρονικόλας Καραμαρίας είχε φτιάξει και φιλοτεχνήσει το 1881 το περίτεχνο ξυλόγλυπτο τέμπλο της εκκλησίας της Ψίνθου.

Τώρα είμαι υπερήφανος για την Μάγδα, που ολοκληρώνει το πέμπτο της βιβλίο, σε συνεργασία με τον αγαπητό Σ. Δοντά, με την εξαιρετική δουλειά τους για τις εκκλησίες και τα ξωκλήσια της Ρόδου. Βέβαια, μένει ο δεύτερος τόμος με την αντίστοιχη δουλειά για τα νησιά. Εύχομαι καλή δύναμη.

Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 2015

Μιχ. Γ. Μαριάς

Αντί προλόγου:

Η περιήγησή μας στις εκκλησίες και στα εξωκκλήσια της Ρόδου
από τον 11^ο έως και το τέλος του 16^{ου} αιώνα

Μετά τα «Εκπαιδευτήρια Δωδεκανήσου» ένα άλλο οδοιπορικό αρχίζει αυτό της καταγραφής και ιστόρησης των εκκλησιών και εξωκκλησιών της Ρόδου που κτίστηκαν μεταξύ των αρχών του 11^{ου} και του τέλους του 16^{ου} αιώνα. Η ιδέα ήταν του αδελφού μου, Μιχάλη. Αρχικά ήμουν διστακτική, όμως το θέμα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον και σιγά σιγά πείστηκα.

Η πρώτη αναφορά γίνεται μέσα από τα ιπποτικά έγγραφα που μελετήθηκαν από τους ιστορικούς, περιηγητές συγγραφείς και ζωγράφους που επισκέφθηκαν το νησί. Σκοπός μας δεν είναι η αναφορά στη σχέση και διοίκηση των εκκλησιών κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας και της Οθωμανικής περιόδου, αλλά η παρουσίαση των σχεδίων και ιστορικών των εκκλησιών και των εξωκκλησιών. Στο παρόν βιβλίο θα περιλάβουμε και ορισμένα εξωκκλήσια των νεωτέρων χρόνων για την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική τους μορφή.

Το βιβλίο γίνεται σε συνεργασία με τον Συμεών Δοντά, ο οποίος έχει αναλάβει την φωτογραφική κάλυψη, λόγω της εξαιρετικής συλλογής που διαθέτει από σπάνιες φωτογραφίες.

Για την πραγματοποίηση του βιβλίου συνέβαλαν πολλοί και ωφείλουμε να τους ευχαριστήσουμε.

Τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ρόδου κ. Κύριλλο για τον χαιρετισμό που μας αφιέρωσε.

Τον αγαπητό φίλο Παναγιώτη Χατζηϊωάννου αρχιτέκτονα, που με τις υποδείξεις του συνέβαλε στην επιμέλεια του βιβλίου με τα εκπληκτικά αποτελέσματα και την Βάλια για τα ωραία απογεύματα στο σπίτι της με τα νόστιμα μεζεδάκια που μας συνόδευσαν.

Την φίλη αρχαιολόγο Ελένη Παπαβασιλείου και την βιβλιοθηκονόμο κόρη μου Μαριάνθη για τις υποδείξεις τους στην τεχνική επεξεργασία των κειμένων.

Την Αρχαιολογική Υπηρεσία για την εξυπηρέτησή της.

Τις φίλες, Άννα Μαρία Κάσδαγλη, αρχαιολόγο, για τις φωτογραφίες των απομακρυσμένων εξωκκλησιών, την Ελευθερία Καντή, υπεύθυνη του φωτογραφικού αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, για τις πολύτιμες πληροφορίες της, και τους αγαπητούς φίλους συλλέκτες Κώστα Κογιόπουλο και Σταύρο Γεωργαλλίδη για τη σπάνια συλλογή φωτογραφιών που μας προμήθευσαν.

Τον τοπογράφο Ροδίτη Φανούρη για την συμμετοχή στην αποτύπωση των εξωκκλησιών που βρίσκονται στον λόφο του Προφήτη Ηλία.

Τις εκδόσεις ΖΗΤΗ για την επιμελημένη έκδοση του βιβλίου.

Και τέλος τον αδελφό μου Μιχάλη για το προλογικό σημείωμα και τις ουσιαστικές παρατηρήσεις του.

Μάγδα Γ. Μαριά

Περιεχόμενα

<i>Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου κ. Κύριλλου</i>	7
<i>Προλογικό Σημείωμα</i>	9
<i>Αντί προλόγου:</i> Η περιήγησή μας στις εκκλησίες και στα εξωκκλήσια της Ρόδου από τον 11 ^ο έως και το τέλος του 16 ^{ου} αι.	15
<i>Οι ορθόδοξες εκκλησίες εντός της τειχισμένης πόλης</i>	17
<i>Οι εκκλησίες στην εκτός των τειχών πόλη της Ρόδου</i>	21
<i>Οι εκκλησίες και τα εξωκκλήσια των χωριών της Ρόδου</i>	23
<i>Παλιά πόλη και οι εκκλησίες που διατηρούνται μέχρι και σήμερα</i>	27
<i>Η λατρεία από τα αρχαία ιερά στους χριστιανικούς ναούς</i>	29
Η Πύλη Ελευθερίας	32
Το παρεκκλήσι στο Παλαιό Νοσοκομείο του Τάγματος των Ιπποτών (1355-1365)	33
Η Κολυμβήθρα από το Βαπτιστήριο της Βασιλικής της Αγίας Ειρήνης στην Αρνίθα	33
Το παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου του Ριόσσας στη Ρόδο (1499)	36
Η Πύλη του Ναυστάθμου ή Αρνάλδου	38
Ο ναός της Παναγίας του Κάστρου (11 ^{ος} αι.)	39
Το παρεκκλήσι στο Νέο Νοσοκομείο των Ιπποτών (1440) –Αρχαιολογικό Μουσείο σήμερα–	39
Το παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδας (1365-1373)	40
Η κατεστραμμένη εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Κολάκιου	40
Το ναύδριο της οδού Αγησάνδρου (11 ^{ος} -12 ^{ος} αι.)	41
Η Θαλασσινή Πύλη ή Πόρτα Μαρίνα	50
Ο ναός των Αγίων Αποστόλων (14 ^{ος} αι.) – Ιμαρέτ-Πτωχοκομείο	51
Η εκκλησία των Ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης (14 ^{ος} -15 ^{ος} αι.)	51
Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής (15 ^{ος} αι.)	51
Η εκκλησία της Αγίας Μαρίας (15 ^{ος} αι.)	52
Η εκκλησία του Αγίου Αρτεμίου (14 ^{ος} -15 ^{ος} αι.)	52
Ο ερειπωμένος ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ	52
Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος	53
Η Πύλη της Αγίας Αικατερίνης ή Πύλη των Μύλων	62
Ο ερειπωμένος ναός της Παναγίας της Νίκης	63
Η εκκλησία της Παναγίας του Μπούργκου	63
τέλος του 14 ^{ου} - αρχές του 15 ^{ου} αι.	63
Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα (14 ^{ος} -15 ^{ος} αι.)	63
Η ανώνυμη εκκλησία επί της οδού Κισθηνίου –κατεστραμμένη–	63
Ο κατεστραμμένος ναός του Αγίου Σεβαστιανού	63
Η Πύλη του Αγίου Ιωάννου ή Κόκκινη Πόρτα	68
Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (15 ^{ος} αι.) ..	69
Η ανώνυμη εκκλησία επί της οδού Πυθαγόρα	69

Ο ναός της Αγίας Τριάδας (15 ^{ος} αι.)	69
Η εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης (13 ^{ος} -14 ^{ος} αι.)	70
Η Πύλη του Αγίου Αθανασίου ή της Κοσκινού	74
Το εκκλησάκι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (15 ^{ος} αι.)	75
Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου (16 ^{ος} αι.)	75
Ο ναός του Αγίου Φανουρίου (13 ^{ος} αι.)	75
Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου (Αυγουστίνου)	76
Η εκκλησία της Αγίας Κυριακής (1450-1520)	76
Η εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων (15 ^{ος} αι.)	77
Η Πύλη Amboise ή Πλάγια Πύλη	82
Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου (14 ^{ος} -15 ^{ος} αι.)	84
Η εκκλησία του Αγίου Μάρκου (14 ^{ος} αι.)	84
Η πόλη της Ρόδου	85
Η κατεστραμμένη εκκλησία του Αγίου Στεφάνου	86
Ασγούρου	91
Ο ναός του Αγίου Ιωάννου	91
Κοσκινού	92
Ο ναός της Αγίας Ειρήνης	92
Το ναύδριο του Αγίου Μηνά	92
Το ναύδριο του Αγίου Λουκά	92
Αφάντου	94
Η μονή της Παναγίας της Καθολικής (11 ^{ος} -12 ^{ος} αι.)	95
Το ερειπωμένο εξωκκλήσι της Παλιοκκλησιάς (11 ^{ος} αι.)	95
Το ερειπωμένο εξωκκλήσι του Αγίου Λουκά	95
Το ερειπωμένο εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου (11 ^{ος} -12 ^{ος} αι.)	95

Αρχάγγελος	98
Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (1428)	99
Ο ναΐσκος του Αρχαγγέλου Γαβριήλ του Πατητηριώτη	99
Το ναύδριο της Παναγίας της Πλατανιώτισσας	99
Το ερειπωμένο εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου στην περιοχή 'Πλακες'	99
Το εξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία	99
Ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου στο κάστρο της Αρχαγγέλου	100
Το εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου του Πετρωιάτη	100
Ο ναΐσκος του Αγίου Αντωνίου	100
Το εξωκκλήσι της Αγίας Ελεμονήτριας (Αλεμονήτρας)	100
Ο ερειπωμένος ναός του Προφήτη Αββακούμ	101
Η εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων (1372-1373)	101
Ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου του Αμπελιώτη	101
Η μονή της Παναγίας της Τσαμπίκας της Ψιλής (1693)	101
Μαλώνα	106
Οι εκκλησίες στην περιοχή του κάστρου Φερακλού	107
Ο ναΐσκος της Παναγίας της Καμιναριώτισσας (1611)	107
Ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου του Πλακωτού	107
Ο ναΐσκος του Αγίου Νικολάου στην περιοχή Χαράκι	107
Ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου στην περιοχή Λακκώματα (17 ^{ος} αι.)	107
Μάσσαρη	110
Η μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Καμμειριώτη	110
Ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου στην περιοχή Λώρυμα	110
Ο ναΐσκος της Παναγίας της Τρυφενιώτισσας	110

Κάλαθος	112
Το ναῦδριο της Αγίας Κυριακῆς	112
Ο ναῖσκος του Αγίου Γεωργίου στην περιοχή Καπί	112
Ο ναῖσκος της Ζωοδόχου Πηγῆς	112
Λίνδος	116
Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννου στην Ακρόπολη (13 ^{ος} αἰ.)	117
Ο ναός της Κοιμήσεως της Παναγίας	117
Ο ναός του Σωτήρος	118
Ο ναῖσκος του Αγίου Δημητρίου	118
Το ερειπωμένο εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου του Καμένου	118
Το εξωκκλήσι του Αρχιστράτηγου –Αξεστράτηγου– Μιχαήλ στην περιοχή των Βλυχών	119
Ο ναῖσκος του Αγίου Γεωργίου του Χωστού (11 ^{ος} αἰ.)	119
Ο ναῖσκος του Αγίου Γεωργίου του Παχυμαχιώτη (1344-1345)	119
Η μονή του Αγίου Νικολάου στην περιοχή της Ψάρτου (15 ^{ος} αἰ.)	119
Ο ναῖσκος του Αγίου Μηνά	120
Ο ναῖσκος του Αγίου Ιωάννη του Μερογλίτη στην περιοχή των Πεύκων (14 ^{ος} -15 ^{ος} αἰ.)	120
Πυλώνα	126
Η εκκλησία της Παναγίας της Κυράς	126
Λάρδος	128
Ο ναῖσκος του Αγίου Γεωργίου	128
Ο ναῖσκος της Παναγίας της Καθολικῆς	128
Ο ναῖσκος του Αγίου Ιωάννου	128

Λάερμα	130
Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Θαρρινού στην περιοχή Θάρρι	130
Άγιος Ισίδωρος	134
Η μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Αρταμίτη (9 ^{ος} -10 ^{ος} αἰ.)	134
Ασκληπειό	136
Το εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου του Κουναρά	136
Το εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου στην περιοχή Λαμπρά ...	136
Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου	136
Γεννάδι	140
Ο κοιμητηριακός ναός της Αγίας Αναστασίας	140
Προφύλια	142
Η μονή του Αγίου Γεωργίου	142
Βάτι	142
Η μονή της Παναγίας της Γαλατούσας (14 ^{ος} αἰ.)	142
Ο ναῖσκος του Αγίου Γεωργίου στο κοιμητήριο Βατίου	142
Ίστριος	142
Ο ναῖσκος του Αγίου Μερκουρίου	142
Λαχανιά	144
Η μονή του Αγίου Γεωργίου του Θα	144
Το παρεκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγῆς στην περιοχή Πλημμύρι	144
Μεσαναγρός	146
Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου (16 ^{ος} -17 ^{ος} αἰ.)	146
Το εξωκκλήσι της Παναγίας της Πλημμυριανῆς (17 ^{ος} αἰ.) ...	146
Το εξωκκλήσι του Αγίου Θωμά	146

Αρνίθα	148
Το ναῦδριο του Αγίου Γεωργίου του Βάρδα (1289-1290) ...	148
Το ναῦδριο του Αγίου Νίκωνος	148
Το ναῦδριο των Αγίων Θεοδώρων (14 ^{ος} αι.)	148
Το ναῦδριο του Προφήτη Ηλία (16 ^{ος} -17 ^{ος} αι.)	148
Κατταβιά	150
Ο ναός της Παναγίας της Καθολικής	151
Το εξωκκλήσι του Αποστόλου Παύλου	151
Ιαλυσός	154
Ο ναός του Αγίου Νικολάου	154
Φιλήρημος	156
Ο υπόσκαπτος ναός του Αγίου Γεωργίου του Χωστού στον λόφο του Φιλερήμου	157
Ο ναός της Παναγίας του Φιλερήμου	158
Παραδείσι	164
Ο ναός της Αγίας Μαρίνας	165
Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην περιοχή Κουφά	165
Το ναῦδριο του Αγίου Μερκουρίου (13 ^{ος} αι.)	165
Το ναῦδριο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ	165
Το ναῦδριο του Προφήτη Αββακούμ	165
Ο ναός της Υπαπαντής	165
Ο ερειπωμένος ναός της Αγίας Παρασκευής ή Αγίου Νικήτα (12 ^{ος} αι.)	165
Το κάστρο του Παραδεισίου	165
Μαριτσά	168
Το εξωκκλήσι του Σωτήρος (1689)	168
Το εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου του Κερωνιάτη	168

Το εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου (1434-1435)	168
Παστίδα - Σορωνή - Φάνες	170
Ο ναός του Αξεστράτηγου (Παστίδα)	170
Το εξωκκλήσι του Αγίου Λουκά (Σορωνή)	170
Ο ναῖσκος του Αγίου Γεωργίου (Φάνες)	170
Ο ναῖσκος του Σωτήρος (Φάνες)	170
Κρητηνία	172
Το εξωκκλήσι του Αγίου Ιωάννου	172
Το μοναστήρι της Παναγίας της Αμάрту	172
Σιάννα	174
Ο παλιός ναός του Αγίου Παντελεήμονα (11 ^{ος} αι.)	175
Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Κεραμί και ο ναός του Απράσου	175
Η ερειπωμένη παλαιοχριστιανική βασιλική με την επωνυμία 'Έφταβήματη'	175
Το ναῦδριο του Προφήτη Αββακούμ στην περιοχή Κυμισάλα	175
Το εξωκκλήσι της Παναγίας της Κυράς (14 ^{ος} αι.)	176
Ο ερειπωμένος ναός της Αγίας Ειρήνης ή Αικατερίνης στην περιοχή Απράσου	176
Το ερειπωμένο παρεκκλήσι του Αγίου Φωκά	176
Το εξωκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής στην περιοχή 'Στελλιές' (14 ^{ος} αι.)	176
Μονόλιθος	182
Το κάστρο της Μονολίθου και το ναῦδριο του Αγίου Παντελεήμονος	182
Ο ερειπωμένος ναῖσκος του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου-Ακραμίτη	182
Το εκκλησάκι της Αγίας Αναστασίας	182

Απολακκιά	184
Η μονή της Παναγίας της Σκιαδενης (13 ^{ος} αι.)	184
Ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου	184
Καλυθιές	186
Ο ναΐσκος του Προφήτη Αμώ	187
Ψίνθος	188
Το εξωκκλήσι της Παναγίας της Παρμενιώτισσας (14 ^{ος} αι.)	189
Το εξωκκλήσι της Αγίας Τριάδος (15 ^{ος} αι.)	189
Το εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου	191
Το εξωκκλήσι του Αγίου Ιωάννου (14 ^{ος} αι.)	191
Ψίνθος-Θολός	193
Η μονή της Παναγίας της Καλόπετρας – ανοικοδομήθηκε το 1782-1784	193
Διμυλιά - Ελεούσα	194
Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην περιοχή Φουντουκλή (14 ^{ος} αι.)	194
Σάλακος	196
Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (13 ^{ος} -14 ^{ος} αι.)	196
Το εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου στον λόφο του Προφήτη Ηλία (1938)	196
Το εξωκκλήσι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον λόφο του Προφήτη Ηλία	196
Το εξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία στον λόφο του Προφήτη Ηλία (1933)	197

Απόλλωνα	200
Το εξωκκλήσι του Ταξιάρχη Μιχαήλ ή Ασώματος (14 ^{ος} αι.)	200
Το εξωκκλήσι της Παναγίας της Καρυωνίτισσας	200
Το εξωκκλήσι του Αγίου Γεωργίου (15 ^{ος} αι.)	200
Το εξωκκλήσι του Αποστόλου Πέτρου (17 ^{ος} αι.)	201
Το εξωκκλήσι του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (14 ^{ος} αι.)	201
Έμπωνας	202
Το ερειπωμένο εξωκκλήσι της Αγίας Ειρήνης	202
Το ερειπωμένο εξωκκλήσι του Αγίου Ιωάννου	202
Παράρτημα φωτογραφιών	203
<i>Στο εκκλησάκι των Τριών</i>	243
<i>Το λαγούμι της εκκλησίας</i>	247
Το σπηλαιώδες ναύδριο της Αγίας Βαρβάρας της Ευλώ στη Λίνδο	250
Ο δίκογχος ναΐσκος της Αγίας Αγάθης στη Μαλώνα	250
Το υπόσκαπτο ναύδριο του Αγίου Νικήτα στη Δαματριά	251
<i>Ο περιηγητής C.T. Newton και το πανηγύρι της Παναγίας της Τσαμπίκας της χαμηλής στον Αρχάγγελο</i>	259
Βιβλιογραφία	280

Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου κ. Κύριλλου

«**Ε**κκλησίες και Εξωκκλήσια της Ρόδου από τον 11^ο έως και το τέλος του 16^{ου} αιώνα» επιγράφεται το νέο εξαιρετο πόνημα των Μάγδα Μαριά και Συμεών Δοντά. Μία θαυμάσια συνέχεια προηγούμενων ωραίων πονημάτων και καλαισθητών εκδόσεών τους, οι οποίες αποτελούν μνημειώδεις προσφορές στην πνευματική ζωή του νησιού μας και συμβάλλουν στην προβολή της διαχρονικής εκφράσεως της πολιτιστικής και θρησκευτικής μας παραδόσεως.

Μέσα από τις σελίδες αυτής της εκδόσεως προβάλλεται ένα μέρος της πολιτιστικής παραδόσεως της Ρόδου, της σφραγισμένης με την σφραγίδα της Ορθοδόξου Χριστιανικής αυτοσυνειδησίας των Πατέρων μας, των γενεών που προηγήθηκαν, οι οποίες, κάτω από αντίξοες συνθήκες ανήγειραν και διακόσμησαν μικρούς ή μεγάλους ναούς και τους άφησαν σε μας τους μεταγενεστέρους ως μνημεία πίστεως και πολιτισμού. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι από αυτά τα μνημεία μιλάει διαχρονικά με ασίγητο τρόπο έκφρασης ένας λαός που σταυροκοπιέται με κατάνυξη και λιβανίζει με ευλάβεια τα ιερά και όσια της πίστεως του.

Έχει γραφεί ότι ο πολιτισμός αποτελεί έκφραση της θρησκείας, της πίστεως θα λέγαμε εμείς οι Ορθόδοξοι. Γιατί η πίστη δεν είναι θεωρία, αποδοχή κάποιων θρησκευτικών δογμάτων, αλλά μέγεθος που προσδιορίζει και οριοθετεί την ζωή. Οι Πατέρες μας οικοδομώντας τους Ναούς τους εκφράζουν την ψυχή τους,

την πίστη τους και τον πολιτισμό τους. Αυτή θεωρούμε ότι είναι η μεγάλη συμβολή της εκδόσεως που έχουμε στα χέρια μας. Παράλληλα εκφράζει ένα μήνυμα ευθύνης προς την θρησκευτική και πολιτιστική μας παράδοση, και μια πρόκληση να βιώσουμε το πνεύμα της με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Να γίνει γεγονός ζωής σε χρόνους, κατά τους οποίους καλούμεθα επιτακτικά να διαφυλάξουμε την πίστη και τον πολιτισμό μας, αν θέλουμε να ζήσουμε και να παραδώσουμε ουσιαστική πρόταση ζωής στις επερχόμενες γενεές.

Παράλληλα είναι μια ευκαιρία να ξανασυλλογιστούμε και να αποκτήσουμε την συνείδηση ότι όλες αυτές οι Εκκλησίες και τα Εξωκκλήσια δεν είναι άψυχα κουφάρια, υπολείμματα, έστω και αν χαρακτηρίζονται μνημεία, άλλων εποχών. Στέκονται σε πείσμα του χρόνου και των ιστορικών συγκυριών για να ζήσουν. Πρέπει να τους δίνουμε ζωή με τις Λειτουργίες, τις ψαλμωδίες, τις προσευχές μας και όλες τις εκφράσεις της ευσέβειας που μάθαμε από τις γιαγιάδες μας.

Συγχαίρουμε καρδιακά τους πονήσαντες για την έκδοση, τους Μάγδα Μαριά και Συμεών Δοντά. Γνωρίζουμε την αγάπη τους για τον τόπο. Τους ευχαριστούμε για την προσφορά τους και ευχόμαστε η δουλειά που παρουσιάζουν μέσα από το καινούργιο αυτό βιβλίο να αφυπνίσει την αυτοσυνειδησία πολλών.

Ρόδος,
12 Σεπτεμβρίου 2015

Η κτητόρισσα
της μονής της Αγίας Τριάδας,
Μοναχή Αλλεξενή, κρατά στα χέρια της
το ομοίωμα του μοναστηριού
για να το προσφέρει στον Χριστό,
ο οποίος προβάλλει από τον ουρανό.

Πανοραμική άποψη της Παλιάς Πόλης. Φωτογραφικές λήψεις από τον Πύργο του Naillac πριν από την καταστροφή του. Φωτογραφία: Francis Bedford, 15 Μαΐου 1862.

Οι ορθόδοξες εκκλησίες εντός της τειχισμένης πόλης

Η καταγραφή των εκκλησιών και των εξωκκλησιών της πόλης της Ρόδου και των χωριών γίνεται σύμφωνα με τα δημοσιευμένα ιπποτικά έγγραφα που αναφέρουν ποιές εκκλησίες διατηρούνται μέχρι και σήμερα και ποιές έχουν κατεδαφισθεί για λόγους ασφαλείας ή έχουν καταστραφεί από το πέρασμα του χρόνου.

«Κατά την πολιορκία του 1480 διαπιστώθηκε ότι ένας μεγάλος αριθμός εκκλησιών γύρω από την πόλη χρησιμοποιήθηκε από τον εχθρό ως επιθετικό έρεισμα και αποφασίσθηκε από κοινού με τους Ιππότες, τον Έλληνα μητροπολίτη, τους ιερείς, τους Φράγκους και τους εκπροσώπους του λαού να κατεδαφιστούν για την ασφάλεια της πόλης».

(Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών 14^{ος}-16^{ος} αι.).

Ξεκινούμε με τις ορθόδοξες Εκκλησίες της τειχισμένης πόλης που διατηρούνται μέχρι σήμερα και στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε όσες καταστράφηκαν αλλά περιγράφονται στα έγγραφα της Ιπποτοκρατίας.

Στην πρώτη ομάδα περιλαμβάνονται: Οι Άγιοι Απόστολοι στην οδό Σωκράτους, οι Άγιοι Θεόδωροι στην οδό Ομήρου, η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου στην ομώνυμη Πύλη και η βομβαρδισμένη εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, όπου μετά από ανασκαφική έρευνα μεταξύ των οδών Κισθηνίου και Αλχαδέφ και σε γειτνίαση με τον ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης αποκαλύφθηκαν τα ερείπια μιας τρίκλιτης βασιλικής κτισμένης μεταξύ του 6^{ου} και 7^{ου} αι. Η περιοχή έχει καταστραφεί από τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στα ερεί-

πια αυτής της βασιλικής κτίστηκε πριν από τον 15^ο αι. μια δεύτερη εκκλησία, η οποία ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο αφιερωμένη στην Αγία Αικατερίνη. Στους τοίχους εσωτερικά διατηρήθηκαν κατάλοιπα τοιχογραφιών.

Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό εκκλησιών που δεν έχουν σωθεί. Πρόκειται για τις εξής εκκλησίες: Της Αγίας Βαρβάρας, που βρισκόταν στην ομώνυμη συνοικία, στην Επάνω Οβριακή. Οι εκκλησίες οι αφιερωμένες στην Αγία Μαργαρίτα και στον Άγιο Σώζοντα που βρίσκονταν κοντά στην Πύλη του Αγίου Γεωργίου, οι οποίες, μετά από απόφαση του μεγάλου μαγίστρου, παραχωρήθηκαν στον ορθόδοξο παπά Γιώργη Ζώνα και είχε το δικαίωμα να διαχειρίζεται την περιουσία τους, να τις λειτουργεί και να τις φροντίζει. Πιθανά οι δύο Άγιοι να λατρεύονταν στην ίδια εκκλησία. Η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου που βρισκόταν στην περιοχή του Μπούργκου, ήταν γνωστή για την γειτνίασή της με την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στην οδό Σωκράτους. Η εκκλησία του Αγίου Ελευθερίου βρισκόταν στην περιοχή του Μπούργκου και χαρακτηριζόταν ως εκκλησία ή παρεκκλήσι (cappella), με προσδιορισμό το «in rube nostra Rhoda». Με έγγραφό του ο μεγάλος μάγιστρος Jean de Latic την παραχώρησε δια βίου στον ιερέα Ευστάθιο από το Καστελλόριζο. Ο νέος εφημέριος εξακολουθούσε να έχει τα ίδια δικαιώματα, με τον προκάτοχό του, δηλαδή τα έσοδα, τα αφιερώματα, τις ελεημοσύνες αλλά και την υποχρέωση να συντηρεί, να λειτουργεί και να φροντίζει για την σωστή διαχείρισή της.

Το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου του Αγαλλιανού βρισκόταν στην περιοχή του Μπούργκου. Με έγγραφό

του ο μεγάλος μάγιστρος επέτρεψε στην Άννα Μαΐστρισσα, χήρα του Πέτρου Μούλα, να αποσυρθεί στο μοναστήρι για την υπόλοιπη ζωή της (*παλιά βυζαντινή οικογένεια των Αγαλλιανών – κτήτορες ή μεγάλοι δωρητές και προστάτες του μοναστηριού.*) Η Άννα μετά τον θάνατο του συζύγου της αποφάσισε να αφιερώσει τη ζωή της και τις υπηρεσίες της στο μοναστήρι, το οποίο είχε μεγάλη ανάγκη από επισκευές. Η παραχώρηση έγινε υπό τον όρο να μην θιγούν τα συμφέροντα του παπά-Παλούκη που έμενε εκεί ως υπεύθυνος της μονής.

Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, βρισκόταν κοντά στην Πύλη του Αγίου Αθανασίου. Την εκκλησία διέκδικούσαν δύο ιερείς, ο Μιχάλης Ατσίδας (Ακκίδας) και ο Νικήτας Τηλιακός, γι αυτό και ο μεγάλος μάγιστρος και το Συμβούλιό του κατάρτισαν μια επιτροπή, η οποία θα αποφάσιζε για το ποιος θα διαχειριζόταν την εκκλησία. Στην επιτροπή συμμετείχαν και Ροδίτες πολίτες, οι οποίοι βεβαίωσαν πως η οικογένεια Ατσίδα εδώ και πολλά χρόνια, διόριζε και τοποθετούσε τους εφημερίους στην εκκλησία αυτή. Με απόφαση του Τάγματος, ο παπά-Νικήτας απομακρύνθηκε και η εκκλησία παραχωρήθηκε στον Μιχάλη Ατσίδα με το δικαίωμα το Τάγμα να διατηρεί την υψηλή κυριότητα.

Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στην ομώνυμη Πύλη. Η εκκλησία του Αγίου Κόνωνος βρισκόταν στην ομώνυμη συνοικία «*contrata Sancti Conone*». Η αναφορά για την εκκλησία αυτή γίνεται σε ιπποτικό έγγραφο ως *de Sancto Yconona ή Sancti Jokonone*.

Η εκκλησία του Αγίου Συμεώνος βρισκόταν στην περιοχή του Μπούργκου. Για την φροντίδα και λειτουργία της εκκλησίας υπεύθυνος ήταν ο ιερέας Ιωάννης Μορφινός, ο οποίος είχε και το δικαίωμα της διαχείρισης των εισοδημάτων της.

Η εκκλησία η αφιερωμένη στην Κυρά Αληθινή και στον Άγιο Ιωάννη βρισκόταν στη συνοικία «Πατέλα», και παραχωρήθηκε

στον υπήκοο ιερέα Νικόλαο Σασσάλη. Η εκκλησία μετά τον θάνατο του τελευταίου εφημερίου παπά-Μανώλη Αग्रινιώτη πέρασε στη δικαιοδοσία του μεγάλου μαγίστρου.

Η εκκλησία της Παναγίας της Βλαχερνίτισσας βρισκόταν στην περιοχή του Μπούργκου. Καθήκοντα παπά εκτελούσε ο Στέφανος Coquero, ο οποίος διατηρούσε όλα τα δικαιώματα του προκατόχου του εφημερίου Ιωάννη Μπαλή που παραιτήθηκε λόγω γήρατος.

Η εκκλησία της Παναγίας της Δαμασκηνής κοντά στον τομέα άμυνας της Ισπανίας. Μετά από την δημοσίευση μιας σειράς εγγράφων έγινε γνωστό το όνομα μιας ακόμα εκκλησίας της Παναγίας της Δαμασκηνής που βρισκόταν στη θέση οχύρωσης της «Γλώσσας» της Αραγωνίας. Οι μέχρι τώρα έρευνες δεν εντόπισαν κάποιο ίχνος εκκλησίας στην περιοχή αυτή. Η θέση είναι ακόμα άγνωστη, αναφέρεται δε ότι κτίστηκε μετά το 1530 και ανήκε στον παπά Νικόλα Καλαμιά, ως προίκα από την σύζυγό του Ιωάννα. Στην εκκλησία αυτή φιλοξενείτο η περίφημη, ομώνυμη, βυζαντινή εικόνα της Παναγίας, η οποία σήμερα βρίσκεται στη Βαλέτα της Μάλτας.

Ο ναός της Μητρόπολης –*Beata Maria de Metropolis*– βρισκόταν στην περιοχή «*σπιτότοπος*». Από το όνομα προκύπτει ότι ήταν ο μητροπολιτικός ναός των ορθοδόξων Ελλήνων, άγνωστο όμως σε ποιόν Άγιο ήταν αφιερωμένος.

Η εκκλησία του Σωτήρα-Χριστού βρισκόταν στη θέση μάχης της Ωβέρνης στη συνοικία του Αγίου Αθανασίου. Η παραχώρηση καθώς και τα δικαιώματα στα εισοδήματα είχαν ανατεθεί στον παπά Επιφάνιο Καλαρέτη.

Σε έγγραφο του 1511 αναφέρεται ότι η εκκλησία της Αγίας Μαρίνας βρισκόταν στην πόλη της Ρόδου, παπάς ήταν ο λογοθέτης Κωνσταντίνος καθώς και η εκκλησία που εντοπίστηκε στον κήπο της ιδιοκτησίας Παπανικήτα, Sculi (Σκουλί).

Η εκτός των τειχών περιμετρική οδός.

Πανοραμική άποψη του Νιοχωριού (Istituto Risorgimento Italiano).

Οι εκκλησίες στην εκτός των τειχών πόλη της Ρόδου

Οι εκκλησίες που αναγράφονται σε δημοσιευμένα ιπποτικά έγγραφα εκτός των τειχών στην πόλη της Ρόδου και οι οποίες δεν σώζονται σήμερα, ήσαν:

Η εκκλησία η αφιερωμένη στην Παναγία την Ευκολίτισσα. Ο μεγάλος μάγιστρος Jean de Lastic με έγγραφό του, ανέθεσε στον παπά Ευστάθιο από το Καστελλόριζο την φροντίδα της εκκλησίας μετά την απομάκρυνση του παπά-Γαβαλά Γουδέλη λόγω κακής διαχείρισης. Η παραχώρηση είχε ισόβιο ισχύ και ο παπά-Ευστάθιος θα διατηρούσε όλα τα δικαιώματα και τα προνόμια.

Η εκκλησία της Παναγίας της Νεοχωρίτισσας παραχωρήθηκε στον παπά-Γεώργιο Σέπη, μετά από την παραίτηση του τελευταίου εφημερίου της, παπά Γαβαλά. Με την παραχώρηση διατηρηρήθηκαν και όλα τα δικαιώματα όσο αυτός θα ζούσε.

Η εκκλησία της Παναγίας της Παραμυθίας. Χρέη εφημερίου εκτελούσε ο παπά-καλόγερος Νικήτας Σπαθάρης.

Η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων βρισκόταν στην ομώνυμη περιοχή, απέναντι από τις θέσεις του κάστρου που υποστηρίζονταν από τους Ιππότες της «Γλώσσας» της Αραγωνίας και της Αγγλίας. Πιθανόν να ταυτίζεται με την εκκλησία την αφιερωμένη στους Αγίους Κοσμά και Δαμιανό.

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Πουλή βρισκόταν κοντά στην Πύλη του Αγίου Αθανασίου. Παραχωρήθηκε στον παπά Γεώργιο Παβέζη, καθώς και η ενοριακή εκκλησία του Αγίου Αθανασίου κοντά στην ομώνυμη Πύλη.

Η εκκλησία ή το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου βρισκόταν στην περιοχή Machires (Μαχαιρίες-Μαχιρές). Κτήτορας ήταν

ο διακεκριμένος πολίτης της Ρόδου Ιωάννης Βοζίνος ή Γιαξής. Με απόφαση του μεγάλου μαγίστρου παραχωρήθηκαν τα δικαιώματα της εκκλησίας «κληρονομικώ δικαίω», στον Βοζίνο και στους απογόνους του και την απάλλαξε από φορολογικές επιβαρύνσεις.

Για την εκκλησία του Αγίου ή οσίου Γεωργίου (των) Σύρων (ecclesia Beati Georgii Syriarum), δεν ήταν εύκολο να προσδιοριστεί η θέση της, πιθανά να βρισκόταν στην εκτός των τειχών πόλη της Ρόδου. Η εκκλησία ανήκε στους Σύρους Μαρωνίτες που κατοικούσαν στη Ρόδο.

Η εκκλησία του Προδρόμου και Βαπτιστή Ιωάννη «της Πηγής» (Sancti Ioannis de Fonte), παραχωρήθηκε μαζί με τα σπίτια και τους κήπους της, από το Τάγμα στον παπά Γεώργιο Chiona (Χιονάς;), εφ' όρου ζωής. Πιθανόν να είναι το υπόγειο εκκλησάκι που βρίσκεται στην οδό Βενετοκλέων. Η εκκλησία χρησιμοποιούνταν και από ορθοδόξους και από τους Λατίνους.

Η εκκλησία της Παναγίας της Ελεημονήτριας ήταν χτισμένη απέναντι από την 'Τλώσσα' της Αγγλίας. Ανήκε σε ιδιώτη και δόθηκε στον παπά Νικόλα Καλαμιά ως προίκα από την γυναίκα του Ιωάννα. Στην εκκλησία αυτή φιλοξενήθηκε η βυζαντινή εικόνα της Παναγίας της Ελεημονήτριας, όταν αυτή μεταφέρθηκε από την Μάλτα.

Με έγγραφό του ο μεγάλος μάγιστρος Jean de Lastic, απευθυνόταν στον παπά Στέφανο Καστάνο, εβδομαδάριο της εκκλησίας της Αγίας Ειρήνης που βρισκόταν στην περιοχή του κάστρου, στο Parambolino της Ρόδου και του ανέθεσε ισοβίως την διαχείριση και λειτουργία της, καθώς επίσης και την διαχείριση

της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου που βρισκόταν στην ίδια περιοχή. Την εκκλησία αυτή άρχισαν να κτίζουν οι πρόγονοι του παπά Λεονή Βαλλάχα και την αποπεράτωσε ο παπά Στέφανος.

Με απόφαση του μεγάλου μαγίστρου Jean de Lastic προς τον μάγειρά του, τον Γουλιέλμο Giordano τον επωνομαζόμενο Pin iguerra, λόγω της αφοσίωσής του τον αντάμοιψε με την παραχώρηση του κήπου και της εκκλησίας του Αγίου Αντωνίου. Την ιδιοκτησία κατείχε και φρόντιζε ο μοναχός Ανδρέας. Βρισκόταν στην περιοχή «Λιβάδα». Πιθανά να ήταν η περιοχή που σήμερα βρίσκεται το Τζαμί του Μουράτ Ρεΐς και παλαιότερα το νεκροταφείο των Ιπποτών. Με τον θάνατο του μοναχού Ανδρέα η περιοχή περιήλθε στη δικαιοδοσία του μεγάλου μαγίστρου της Santa Maria. Ο κήπος εκτός από την εκκλησία του Αγίου Αντωνίου περιελάμβανε σπίτια, στέρνα, μαγγανοπήγαδο και άλλα. Ο νέος κάτοχος θα εκμεταλλευόταν την ιδιοκτησία, θα την φρόντιζε, θα την καλλιεργούσε και γενικότερα θα την αξιοποιούσε όσο το δυνατόν καλύτερα. Είχε όμως την υποχρέωση να πληρώνει στο μεγάλο μάγιστρο και στους διαδόχους του ένα ασημένιο άσπρο ροδίτικο νόμισμα, κάθε χρόνο την ημέρα της γιορτής του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή.

Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Μαστροστέφανου (si chiamava di mastro Stefano), πρέπει να ταυτίζεται με την εκκλησία του Ταξιάρχη που βρίσκεται στο Νιοχώρι στην

οδό Ηρώων Πολυτεχνείου. Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ βρισκόταν μπροστά στον προμαχώνα, για την οποία ο Bosio αναφέρει πως κατεδαφίστηκε με το διάταγμα του 1481. Η εκκλησία η Catrifeteni, πιθανά να υποδηλώνει την Παναγία την Καταφυγιανή ή Καταφυγή. Η εκκλησία του Σκάρου, η εκκλησία του Αγίου Ονούφριου, η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου di Proventura, η Αγία Αναστασία που αντικαταστάθηκε από νεότερο ναό, ο οποίος κτίστηκε τον 19^ο αι. στην ομώνυμη συνοικία, η εκκλησία του Παξιμάδη, πιθανά να βρισκόταν στην περιοχή της Παλιάς Μητρόπολης στην θέση Παξιμάδα.

Η εκκλησία του Αγίου Καλλινίκου, που είναι άγνωστη η θέση της σήμερα, παλιά αναφερόταν ως Άγιος Δημήτριος. Ο Άγιος Ιωάννης των Λεπρών πιθανά να βρισκόταν στα ανατολικά προάστια της Παλιάς Πόλης. Βυζαντινή εκκλησία ήταν επίσης η Παναγία η Πορταρίτσα στην ενορία της Αγίας Αναστασίας, στη θέση Καρβουνοχώρι, πιθανά να ήταν ο ναός της Υπαπαντής, με την καταστροφή της οποίας διασώθηκε ένα προσκύνημα στην αυλή ιδιωτικής οικίας, όπου λατρεύεται μια εικόνα με την ονομασία «Παναγία η Πορταρίτσα».

Στην πόλη της Ρόδου ενοριακές εκκλησίες που σώζονται έως σήμερα και αναφέρονται στα έγγραφα είναι: ο Άγιος Γεώργιος ο Πάνω, ο Άγιος Γεώργιος ο Κάτω, ο Άγιος Γεώργιος ο Φτωχός καθώς και η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, γνωστή από την Ιπποτοκρατία που αντικαταστάθηκε από νεότερη τον 18^ο αι.

Οι εκκλησίες και τα εξωκκλήσια των χωριών της Ρόδου

Οι εκκλησίες και τα εξωκκλήσια που βρίσκονταν στα χωριά της Ρόδου και αναφέρονται στα ιπποτικά έγγραφα αλλά δεν έχουν σωθεί ούτε εντοπιστεί, ήταν:

Ο Άγιος Μηνάς πιθανά να είναι το ναύδριο που βρίσκεται στο χωριό Κοσκινού.

Ο Άγιος Νικόλαος *tu Sivo tu chorio* (του Σίβο(υ) του χωριού), η Παναγία του Χριστού, ο Άγιος Γεώργιος και το ναύδριο της Υπαπαντής που πιθανόν να είναι αυτό στην κοινότητα Παραδεισίου.

Στο χωριό Μαλώνα και στην περιοχή γύρω από τον οικισμό του κάστρου Φέρακλου, ήταν κτισμένες οι παρακάτω εκκλησίες: η Αγία Μαρίνα, ο Άγιος Γεώργιος, η Αγία Μαρία η Μαγδαληνή η Αληθινή, η Παναγία και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (με νεκροταφείο). Η ταύτιση των εκκλησιών και η τοποθεσία έγιναν σύμφωνα με έγγραφα, τα οποία ανέφεραν ότι η περιοχή του κάστρου υπαγόταν στην Καστελλανία της Ρόδου ή στη δικαιοδοσία του Καστελλάνου μέχρι και το πρώτο μισό του 15^{ου} αι.

Στην περιοχή της Σαλάκου αναφέρονταν οι εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου του Ακρωτηριανού, η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Μιτιριδιώτη και η εκκλησία του Αγίου Μαρτίνου «*contrata capitis Sancti Martini*», στην οποία μνημονεύεται και το ομώνυμο ακρωτήριο.

Η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου βρισκόταν στην περιοχή Ασγούρου (*Lisгурro-Lesгурo*).

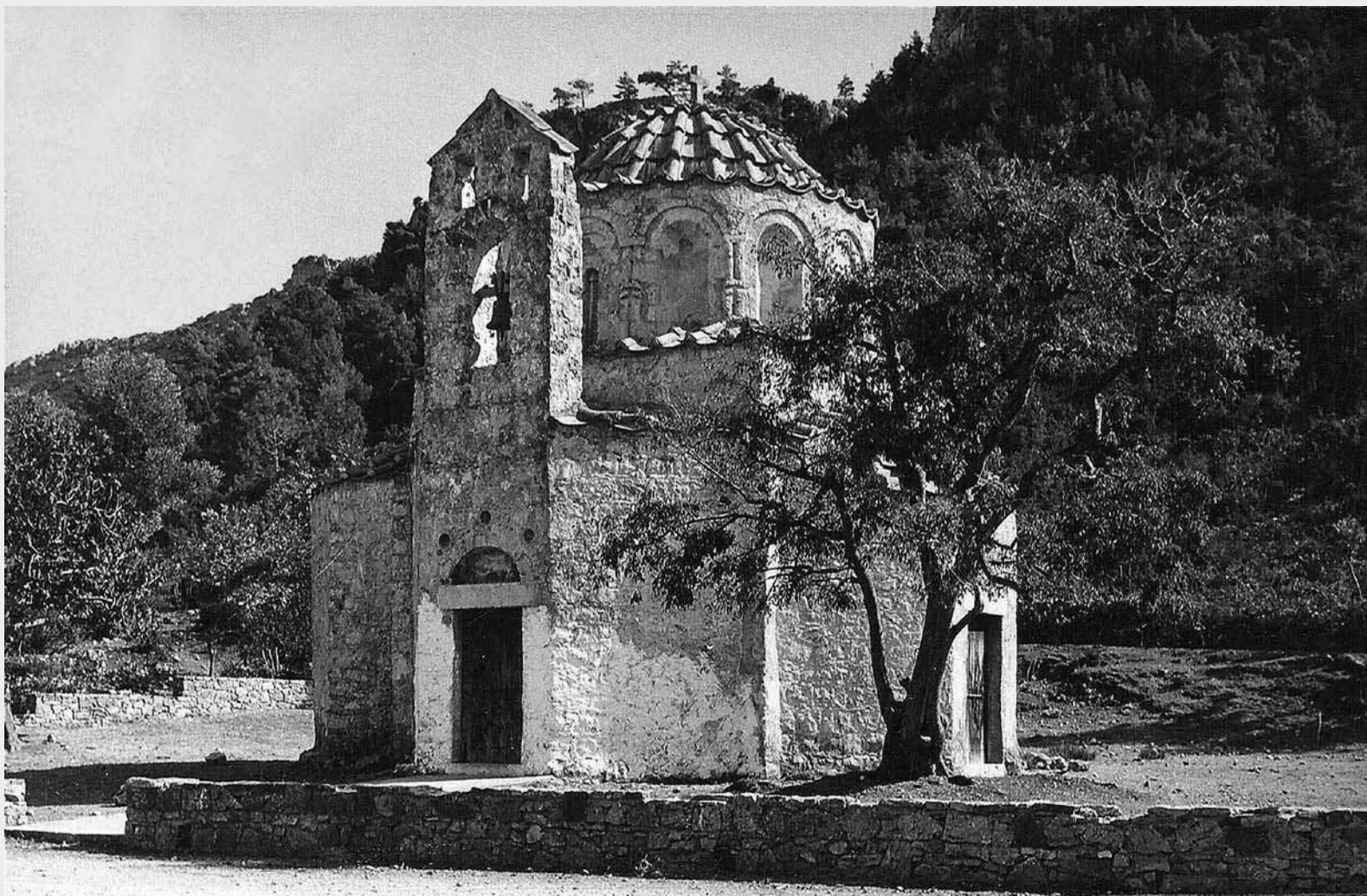
Ο Άγιος Ζαχαρίας αναφερόταν ως περιοχή της Καστελλανίας των Τριαντών, προφανώς εκεί θα υπήρχε και κάποια ομώνυμη εκκλησία.

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου του Μάκαρος αναφέρεται σε έγγραφο του μεγάλου μαγίστρου Jean de Lastic, απευθυνόμενο προς τον τεχνίτη Μιχάλη Λούππη, κάτοικο της πόλης Ρόδου, «οικείο» του Τάγματος. Για την αφοσίωση και τις καλές υπηρεσίες προς το Τάγμα, του παραχωρήθηκε ένα μεγάλο αγροτεμάχιο στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη στην Βιλανόβα (Παραδείσι) και ένα ακόμα αγροτεμάχιο κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου του Μάκαρος.

Η εκκλησία και το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου ήταν κτισμένα στο ομώνυμο νησί, απέναντι από το χωριό Αρχάγγελος. Ήταν οργανωμένο μοναστηριακό συγκρότημα με ηγούμενο και μοναχούς, διατηρούσε κελλιά, σπίτια, κιστέρνα, μύλο, κήπους και ζώα. Στο μοναστήρι ανήκε και το μετόχι του Αγίου Δημητρίου, στην απέναντι παραλία στη θέση Πετρώνας. Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου καταστράφηκε το 1503 μετά από μία επιδρομή των Τούρκων και ξαναχτίστηκε το 1521 με άδεια που έδωσε ο μ. μάγιστρος Δελιλαδάμ. Μετά από αρχαιολογική έρευνα στο νησί αποκαλύφθηκαν τα ερείπια μιας βυζαντινής εκκλησίας προφανώς του Αγίου Νικολάου, περιβαλλόμενη από πύργο, με ίχνη τοιχογραφιών, καθώς και η Αγία Τράπεζα, ένας τάφος, σύστημα υδραγωγείου με υποθαλάσσιο αγωγό και άλλα. Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη της εκκλησίας αργότερα μεταφέρθηκαν στην απέναντι στεριά και χρησιμοποιήθηκαν για την ανοικοδόμηση της Παναγίας Τσαμπίκας της Χαμηλής.

Η αταύτιστη εκκλησία στο χωριό Αρχάγγελος ιδιοκτησίας του Κύρη Μιχάλη Μαγγαφά αναφέρεται σε ιπποτικό έγγραφο. Συγκεκριμένα με εντολή του μεγάλου μαγίστρου Jean de

Το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου του Φουντουκλή.
Φωτό: Ιωάννης Κοζάς, 1950.

Lastic προς στον Ιππότη Ιωάννη Cotet, βάϊλο του νησιού της Ρόδου το Τάγμα αναγνώριζε το κτητορικό δικαίωμα του κύρη Μιχάλη Μαγγαφά σε μια εκκλησία που βρισκόταν στο χωριό Αρχάγγελος και είχαν κτίσει οι πρόγονοί του. Αυτό δεν το γνώριζε ο Cotet και γι' αυτό δεν επέτρεπε στον Μαγγαφά να αποφασίζει για τη συντήρηση και τοποθέτηση δικού του εφημερίου. Με το παραπάνω έγγραφο ο βάϊλος παραιτήθηκε από τα δικαιώματα προς την εκκλησία.

Η εκκλησία της Παναγίας της Οδηγήτριας βρισκόταν στην περιοχή του Αρχαγγέλου. Την ιδιοκτησία της διεκδικούσαν δύο παπάδες, ο Μιχάλης του Χαρκιά και ο Ιωάννης. Ο μεγάλος μάγιστρος ανέθεσε στον Ιππότη Γουλιέλμο de Lastic να επιλύσει τη διαφορά. Αυτός άκουσε τα επιχειρήματα και των δύο διεκδικητών, τους οποίους τελικά έπεισε να κατέχουν από κοινού την εκκλησία, να μοιράζονται εξίσου τα εισοδήματά της και να αναλαμβάνουν μαζί την αποκατάσταση των ζημιών.

Το ναύδριο της Αγίας Μαύρας στον Αρχάγγελο και στην περιοχή «Αγία Μαύρη», όπου βρίσκονται τα ερείπια παλαιού ναυδρίου, κτίστηκε την περίοδο της Ιπποτοκρατίας και καταστράφηκε πιθανά το 1522, οπότε και εγκαταλείφθηκε.

Το μοναστήρι της Παναγίας της Αμάρτου στην Κρητηνία που είναι γνωστό από το 1452 –Ρόδος *Ab in camato Christo*–, στρατιωτικά υπαγόταν στον Καστελλάνο των Σιαννών Βαρθολομαίο *Di Santo Petro*. Η ονομασία Άμαρτος οφείλεται στον Γάλλο ευπατρίδη Αμαρτώ που είχε κτίσει τον πύργο του εκεί, όπου μέχρι σήμερα διατηρούνται τα ερείπιά του.

Με χρήματα που πρόσφερε ο Ξένος Capassa, κάτοικος του χωριού Κάλαθος, πελεκάνος στο επάγγελμα, κτίστηκε η εκκλη-

σία, την οποία αφιέρωσε στην Παναγία την Κυρά. Εκτός των χρημάτων ο κτήτορας πρόσφερε και ένα μέρος από τα ζώα του για την συντήρησή της. Για την προσφορά του αυτή ο μεγάλος μάγιστρος τον απάλλαξε από την φορολογία της δεκάτης και την μάδευση-φορολογία από εκατό κατσίκες που περνούσαν έτσι, απαλλαγμένες από τους φόρους, στη δικαιοδοσία της εκκλησίας.

Το μοναστήρι του Ταξιάρχη Μιχαήλ του Καμπιώτη κτίστηκε από τον Λεονάρδο Κρητικό, πρώτο της καστελλανίας του Καταγρού (Μεσαναγρός) για τη σωτηρία της ψυχής του. Με έγγραφό του ζητούσε από το Τάγμα την απαλλαγή του από τις φορολογικές επιβαρύνσεις της περιουσίας του, κινητής και ακίνητης.

Για αρκετές εκκλησίες που αναφέρονται σε έγγραφο του 1451, η θέση τους είναι ακόμα άγνωστη, όπως η Αγία Μαγδαληνή η Αληθινή, δύο εκκλησίες, αυτές του Αγίου Γεωργίου που αναφέρονται στην εντολή κατεδάφισης, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος του Αγαλλιανού, *Santo yconoma*, ο Άγιος Οικονόμος ή Αγία ή Άγιος του Οικονόμου, η Αγία Ειρήνη, η Παναγία η *Cliviotissa*-Καλυβιώτισσα, η Αγία Μαρίνα, οι Άγιοι Απόστολοι και ο Παντοκράτορας.

Την ανέγερση και συντήρηση της εκκλησίας του Αγίου Οικονόμου είχε αναλάβει ο μέγας οικονόμος και σακελλάρης Ιωάννης Καλαμιάς. Ο Ιωάννης Καλαμιάς είχε και τις εκκλησίες της Παναγίας της Ελεημονήτριας και της Παναγίας της Δαμασκηνής ως *jus patronatus* από την γυναίκα του Ιωάννα. Ο ίδιος θεωρείται κτήτορας και της Παναγίας της Δαμασκηνής στη *Valletta* της Μάλτας.